

מריא

א. המריא - המקורות והדילמה בזיהוי

המריא נזכר במקרא שבע פעמים בזיקה לבני בקר אחרים ולהקרבת קורבנות. מצאנו מריא בקשר לזביחה ולקרבנות, בזבח שזבח דוד בהעלאת הארון :

ויהי כי צעדו נשאי ארון ה' ששה צעדים ויזבח שור ומריא (שמ"ב ו יג)
ויזבח שור ומריא וצאן לרב... (מל"א א יט ; שם כה)

בביקורתו של ישעיהו בעניין הקורבנות :

...שבעתי עלות אילים וחלב מריאים ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי.
(ישעיהו א יא)

וכן בביקורתו של עמוס :

כי אם תעלו לי עלות ומנחתים לא ארצה ושלם מריאים לא אביט. (עמוס ה כב)

על זבח במשמעות סמלית מדבר יחזקאל :

... הקבצו נבאו האספו מסביב על זבחי אשר אני זבח לכם זבח גדול על הרי
ישראל ואכלתם בשר ושתייתם דם. בשר גבורים תאכלו ודם נשיאי הארץ תשתו
אילים פרים ועתודים פרים מריאי בשן כלם. (יחזקאל לט יז-יח)

במקום אחד מובא המריא בהקשר שונה - חזון השלום העתידי בטבע :

וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבע ועגל וכפיר ומריא יחדו... (ישעיהו יא ו)

ניתוח פשוט של רשימה זו מעלה שתי מסקנות ברורות. האחת - המריא נכלל ברשימת בעלי חיים כשרים לקרבנות, שנהגו להקריב מבשרם. השנייה - הוא קשור לבהמות ובמיוחד בולטת זיקתו לבקר ולפרים : ושור ומריא, וחלב מריאים ודם פרים, פרים מריאי בשן. הביטוי האחרון מעניין במיוחד משום שידועים הביטויים במקרא על צאן ובקר בבשן : פרות הבשן (עמוס ד א), עם חלב כרים ואילים בני בשן (דברים לב יד), אבירי בשן כתרונני (תהילים כב יג). מתקשר לכך השימוש בשורש רעה בהקשר לבשן : ירעו בשן וגלעד (מיכה ז יד), ורעה הכרמל והבשן

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(ירמיהו נ יט). כל זה מוביל למסקנה כי המריא נכלל בין בני הבקר והצאן. כזכור, אין הוא נזכר בין בעלי החיים הכשרים להקרבה בספר ויקרא ובפרשיות אחרות העוסקות בדיני הקורבנות, ולכן נטו לפרשו:

מריאים - לפי פירוש אחד מין בהמה (ג'אמוס), אולם נראה יותר שהכוונה לכל בהמה מפותמת¹.

ומריא היא בהמה מפותמת שהיתה משמשת גם לקורבנות. באוגריתית מצויים צירופים כמו **אלפ מרא** - בקר מפותם, **צאן מראת** - צאן מפותם, **אֶזֶמ-מראת** - אווזים מפותמים².

דומה בעינינו כי האופי המליצי והסגנון השירי של כל הקטעים שהובאו כאן 'מתיר' שימוש בשם שלא הוזכר במישירין בתורה בדיני קורבנות - אם אכן הכוונה לאחד ממניי הבקר - ג'אמוס הקרוב לבעלי החיים המוכרים, וודאי אם הכוונה לבקר שמן. השימוש האחרון מחדד כמובן את שקידתם ואת חריצותם של מביאי הקורבן להביא קורבן יפה, הגם שלא תמיד ברוח הנכונה.

לאור הנאמר כאן, ראוי לנסות ולדייק יותר בזיהוי **המריא**. דומה, כי צעד ראשון בכך הוא בירור הנתונים באשר ל**ג'אמוס** - אחד 'המועמדים' לזיהויו.

ב. הג'אמוס

ג'אמוס הוא שמו הערבי של הפראי והעז שבבקר. אורכו עד 3 מטר, גובהו עד 1.80 מטר ומשקלו עד 800 ק"ג. צבעו אפור כהה עד שחור, גבנון בקדמת גבו, קרני משוטחות וגדולות ואורכן עד 2 מטר. בספרי הפוסקים, וכן בלועזית, הוא מכונה בופלו (ראה איור 1). משכנו הטבעי והאידיאלי - סביבת ביצות, המכוסה צמחייה גבוהה וצפופה. הוא פעיל בין השמשות ולפנות בוקר, ולפעמים גם בלילה. בשעות היום החמות הוא טובל במים, כי עורו חסר בלוטות זיעה לויסות החום. כדי להתגונן מפני חרקים מציקים הוא מתגולל בבוץ ומתעטף בשכבת בוץ המגינה עליו, או לחילופין נכנס למים בהשאירו את נחיריו מחוץ להם. העדויות הקדומות על ביותו הן משנת 2500 לפסה"נ, מפקיסטן. ידועים שני טיפוסים מתורבתים: האחד - **תֵּאוּ הַבִּיצוֹת**, המשמש בעיקר לעבודות חקלאיות הדרושות לגידול האורז בארצות המזרח הרחוק. טיפוס זה קרוב למדי לתאו הבר (B. arnee) שעדיין מצוי היום בדרום מזרח אסיה, ותפוצתו הגיעה בתקופות פרהיסטוריות עד למזרח

¹ **מריא**, בתוך אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ישעיהו א יא, עמ' 23.

² שם, עמ' 71; וראה ע' חכם, דעת מקרא לישעיהו, עמ' ט', ומוסיף הערה הלכתית: "ועל כל פנים מסתבר שהמריאים הובאו לקרבת שלמים, וחלב הנזכר כאן הם האמורים הנשרפים על גבי המזבח".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הקרוב. הטיפוס השני הוא **תאו הנהרות**, שמעדיף מים זורמים. ריכוזו הגדול מצוי בהודו, והוא משמש לשלוש מטרות: לייצור חלב, להובלת משאות ולייצור בשר (על-פי סדר חשיבות יורד). הוא הועבר לפני מאות שנים לאיטליה ולארצות אחרות ושימושי שם דומים לאלה שבהודו. תאו הנהרות מצוי היום גם בעיראק ובמצרים, והוא הג'אמוס המוכר בארץ ישראל, בהן הוא משמש בעיקר לייצור בשר ולמשא ומכרים את עורו לעשיית נעליים. גידולו בארץ התרכז באיזורי הביצות - בעיקר בעמק החולה - וכן בבקעת בטיחה מצפון לכינרת, בביצות הירקון ליד פתח-תקוה, בעמק חפר, בפברה ובביצות הקישון והנעמן. הוא שקט כלפי בעליו אך מסוכן כלפי זרים - בעיקר פרות מניקות כשעגליהן לידן. מספרם בארץ לפני מלחמת השחרור הגיע ל-5000 ראש. הם מרוכזים בעדר שבראשו עומד החזק מביניהם. כיוון שמגדלי הג'אמוסים בארץ היו בדואים ולא פלאחים, לא הרבו להשתמש בהם כבהמת עבודה. תנובת החלב צנועה, אבל הוא מצטיין בטעם טוב ובאחוז גבוה של שומן, ומשמש כשיקוי מרפא³. הכינוי ממנו חמאה, זבדה (סמנה), לָבָן וכדורי לֶבְנָה בשמן

איור מספר 1: ג'אמוס קשור ברגליו הקדמיות לחבל. חצר של פלאח בעמק הנילוס ליד אַסְיוֹט, מרכז מצרים. הוא נבדל מבקר הבית בכך שקרניו סמוכות בבסיסן זו אל זו.

³ ש' בודנהימר, **החי בארץ ישראל**, תל אביב תשי"ג, עמ' 257 (להלן בודנהימר תשי"ג); י' מרגולין, **זואולוגיה**, חלק ב': בעלי חוליות, הקיבוץ המאוחד תשי"ח, עמ' 441 (להלן מרגולין תשי"ח); א' שמשוני, תאו, בתוך י' ארנון (עורך), **החי והצומח של ארץ ישראל, כרך 12: צמחים ובעלי חיים במשק האדם**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור 1988, עמ' 241-242.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

זית. כאז כן היום נוהגים גם יהודים לאכול את בשרו⁴. לאחרונה החזירו ג'אמוסים מבקעת בטיחה לשמורת החולה, שם הם מתפתחים יפה. פעם בשנה מביאים את הג'אמוסים לחיסון, מוכרים את רובם לסוחרים ומחזירים גרעין רבייה לשמורה. חלקם הועברו לשמורת אפק בעמק זבולון ולשמורת בלפוריה בעמק יזרעאל. ג'אמוסים אחדים נקנו ע"י צביקה כפיר ממושב חניאל, וחלבם משמש היום לעשיית גבינות קשות וגבינות רוקפור עם עובש כחול. מתברר שלאחר שהם שוהים מספר שעות במרבץ מים, עולה תנובת החלב. לשיא ההתפתחות הגיעו ג'אמוסי החלב באיטליה, שם הפכו את הענף של ייצור חלב-ג'אמוס לענף רווחי ומודרני. במושב ביצרון מגדלים עדר שהובא מאיטליה לשם הכנת מוצרי חלב, כגון גבינת מוצרלה (ראה איור 2).

שאלת זיהויו עם המריא נוגעת במישרין לשאלת גידולו בארץ בעבר. אמנם, מקומות אחדים בארץ היו קרויים על שם הג'אמוס, כגון: ואדי אל ג'אמוס - נחל תענך, ואדי אל ג'אמוס - נחל זבדון, ואדי אל ג'אמוס - ליד נחל אלכסנדר, ואדי ג'אמוס - יורד מהצפון אל בקעת טבחה, ואדי ג'אמוסיה - יורד ליד סוסייתא

איור מספר 2 : גזע של ג'אמוס שהובא מאיטליה. מושב ביצרון. סימן אופייני למין - הקרניים שטוחות.

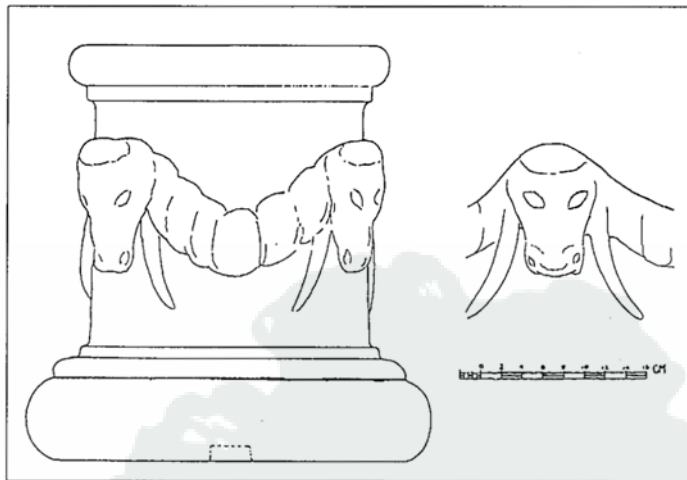
⁴ ר' יצחק גבירץ מירושלים סיפר לי שלפני השחיטה היה דואג שתהיה בידו סכין שחיטה חדה מאוד, כדי להתגבר על העור העבה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לכינרת, ברכת אל ג'אמוס - ברמלה, ברכת ג'אמוסין - על גדות הירקון ליד הר נפוליון וג'אמוסין - ליד האיציטדיון ברמת גן. שאלה היא האם גיל השמות הללו עולה על 1300 שנה, מלפני הכיבוש המוסלמי, אם כי אפשר ששמות אלה תורגמו לערבית מהכוי העברי.

התהפוכות שעברו אוכלוסיות הג'אמוס במאה הנוכחית רומזות עד כמה קשה להעריך נכוחה את זמן הגעתן והתבססותן בימי קדם. עדרי הג'אמוסים שהיוו חלק מהנוף של עמק החולה במשך מאות שנים עברו תמורות גדולות. למשל, בשנת 1928 הייתה בצורת שגרמה לתמותה רבה. בשנת 1941 אירעה תחלואה רצינית בעקבות מחלת דם, ובשנת 1947 תקפה אותם - בצורה די קשה - מחלת הפה והטלפיים. אולם עוד באותה שנה הביאו לארץ ג'אמוסים מתורכיה, כנראה כדי לחזק את האוכלוסיה הקיימת. עדרים אלה נסוגו במלחמת השחרור בעקבות בעליהם אל מעבר לגבול. עם זאת הועברו בשנים 1949-1950 עגל ושלוש עגלות לחוות מרדכי ליד נבי רובין והתבססו שם במשך שנים אחדות עד שנעלמו. יתרם הסתובבו בשטחי הביצות עדיין בראשית שנות החמישים, ועם ייבוש החולה הועברו אחדים מהם לפינת החי שם, עד אשר נעלמו. כך התרוקנה החולה מהג'אמוסים למשך כ-15 שנה - עד לאחר מלחמת ששת הימים.

נראה שג'אמוס לא היה בארץ בתקופת המקרא, אלא הגיע לאיזורנו מאוחר יותר, אולם אין בידינו שרידי עצמות שיאשרו זאת באופן מוחלט. יש הטוענים ששרידיו נמצאו בחפירות שומרון מתקופת הורדוס. אולי הכוונה למזבח מעוטר בתבליט של שלושה ראשי שוורים (ראה איור 3). עדות הסטורית ראשונה על נוכחותו באיזורנו,

איור מספר 3: מזבח עגול עשוי גיר שגובהו 40 ס"מ, מעוטר בתבליט מסוגן של שלושה ראשי בקר המחוברים ע"י זר. חפירות שומרון מהתקופה הרומאית, מתוך רייסנר וחובריו (לקמן הערה 5).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לוקחת אותנו לזמן הכתרתו של תלמי השני פילדלפוס מלך מצרים (246 לפסה"נ). עדות זו מובאת בחיבורו של אתניוס מנאוקרטיס שבמצרים - שנכתב סמוך לזמן חתימת המשנה ובו תיאור של תהלוכה לכבוד חגו של דיוניסוס - ובה מספר חיות אקזוטיות, וביניהן 15 זוגות של ג'אמוס (ביוונית: boubalon) רתומים לעגלות שהיוו חלק מהתהלוכה הגדולה בחג זה⁵. אפשר גם שג'אמוס היה ידוע בתקופה זו בארם נהריים ומשם הגיעו ידיעות אודותיו לארץ. כללו של דבר, בהיעדר ידיעות חד משמעיות על נוכחותו של הג'אמוס בארץ בתקופת המקרא, קשה לדבר על זיהויו עם המריא הנפוץ במקרא.

ג. ג'אמוס או בקר אחר

מריא מזוהה ע"י הגאונים כג'אמוס⁶, או כבקר שמן⁷. לפי רב סעדיה גאון - **ג'אמוס** הוא מין בקר והקריבו אותו על המזבח, אבל מרב האי גאון ומרבנו חננאל עולה שלג'אמוס דין כזי (כִּזִּי) - ספק חיה, ספק בהמה - הפֶּשֶׁר לאכילה אבל נושא חומרות מסויימות הנובעות ממעמדו המפוקפק.

אחדים מהחוקרים החדשים מזהים גם הם **מריא** עם **ג'אמוס**⁸. מן הסתם בגין השיקול שהועלה לעיל, שאיזכורו בתנ"ך בא כמעט תמיד סמוך לבקר. כך גם

⁵ ש' בודנהימר, **החי בארצות המקרא**, כרך ב', ירושלים תשט"ז, עמ' 14 (להלן בודנהימר תשט"ז); י"מ לוינגר מ' דור, שבע החיות הטהורות, בתוך **תורה ומדע ה' תשל"ה**, עמ' 37-50; מרגולין תשי"ח, עמ' 441; האנציקלופדיה העברית כרך ל"ב ערך **תאו**; מ' מלך, שיבתו של התאו, בתוך **משק הבקר והחלב חוברת 254 1995**, עמ' 27-36; א' שושן, באחרית ימי התאו בארצנו, בתוך **הטבע והארץ י' תשי"ד**, עמ' 381-385.

Athenaeus, Deipnosophistae, Loeb Classical Library. 5, 200f. G. A. Reisner, C.S. Fisher and D.C. Lyon, Harvard Excavations at Samaria (1908—1910), Harvard University Press, Cambridge MA, 1924, vol. 1, p. 198. (להלן רייסנר וחובריו).

⁶ נ' אלוני, **האגרון מאת רב סעדיה גאון**, האקדמיה ללשון עברית, ירושלים תשכ"ט; כפתור ופרח, פני"ח, בשם רב סעדיה גאון.

⁷ תרג' יונתן; רש"י; ראב"ע לעמוס ה כב, וראה מהדורת א' סימון, תשמ"ט; כפתור ופרח, פני"ח, בשם רב האי גאון. מכל מקום, **בית יוסף** (יורה דעה סימן כ"ח) מביא בשם **האגור**: "שור הבר שקורים **בופיל"ו** רבותינו הגאונים נמנו עליו שמכסין דמו ולא איפשיטא אם חיה היא אם בהמה"; **האגור** (רבי יעקב לגדא), סוף הלכות שחיטה, מביא זאת בשם מרדכי; מרדכי (רמז תרנ"ג) מצטט את רבנו חננאל; רמ"א שו"ע יורה דעה סימן כ"ח, סעיף ד.

⁸ י' אהרוני, **תורת החי**, תל אביב תרפ"ג, עמ' 81; אהרוני, **זכרונות זואולוג עברי**, חלק ב', עם עובד תש"ו, עמ' 249; בודנהימר, **החי בארצות המקרא**, כרך א', ירושלים תשי"י, עמ' 80; בודנהימר תשט"ז, עמ' 363; י' פליקס, **החי של התנ"ך**, תל-אביב תשט"ו, עמ' 18; י' פליקס, ראם, תאו ושור הבר, בתוך **לשונו מ"ד תשי"ב**, עמ' 124-137; י' פליקס, **טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 89 ואילך; וראה לעיל הערות 1, 2.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הדמיון במראהו לבקר, ותלבו השמן מחלב בקר תורמים לזיהוי זה. אולם יש מספר קשיים בזיהוי: אף שהם קרובים זה לזה, בקר הבית והגיאמוס שייכים לשני סוגים שונים; ועוד, כזכור אין לנו ראיות שגיאמוס חי בארץ בתקופת התנ"ך. הפסוקים שהובאו בפרק הראשון מציינים כי המריא היה קרב בבמות וכן על המזבח. אולם לכך מתווספת בעיית הכוי. זיהוי כוי עם גיאמוס, המקובל גם בין החוקרים החדשים⁹, יוצר זהות **מריא = כוי**, שאינה מתיישבת בפשטות עם הזיהויים בברייתא. הבבלי עוסק בזיהוי הכוי: "כוי זה איל הבר, ויש אומרים זה הבא מן התיש ומן הצביה. ר' יוסי אומר: 'כוי בריה בפני עצמה היא, ולא הכריעו בה חכמים אם מין חיה אם מין בהמה'. רבן שמעון בן גמליאל אומר: 'מין בהמה היא, ושל בית דושאי היו מגדלים מהן עדרים עדרים'" (חולין פ' ע"א)¹⁰. ברור שלפי שתי הדעות האמצעיות בברייתא שלעיל, כוי לא היה עולה על המזבח מפני שהוא ספק חיה; ואשר לדעה הרביעית, המגדירה כוי כבהמה, יש לשים לב שאין היא נשענת על מסורת ידועה ואין היא פונה למקרא שהמריא תופס בו מקום של כבוד, ולכן קשה לראותה כאישוש לזיהוי מריא - גיאמוס. לעומת זאת היא מדברת על גידולו של ה'כוי' במקומות אחרים - **בית דושאי** (לגרסת הערוך - בית רשאי), והוא כנראה שם מקום או שם משפחה. ייתכן שמדובר בסוג בקר שהיה ידוע באותה עת, אך אין לו קשר ישיר עם השם המקראי מריא ואיש מחכמינו לא ניסה לזהותו ככזה.

ייתכן שמריא היה גזע של בקר עם גבנון או עם חטוורת, כגון פרה דמשקאית, המתאים לציורים ולתבליטים. להבנת העניין ראוי לתאר בקצרה את שלושת גזעי הבקר המקומיים העיקריים ואת מיני הבקר הקרובים לבקר-הבית.

ד. המריא כגזע של הבקר המקומי או כמין ממיני הבקר

הבקר המקומי (שזנים מסורתיים שלו נפוצים באירופה, בצפון אפריקה ובמערב אסיה) נחלק באיזורנו לגזע אחד הנפוץ בארץ, ולשני גזעים צפוניים.

הפרה הערבית היא גזע הבקר היחיד החסון בפני תנאי האקלים הקיצוניים השוררים בארץ והמותאם למרעה ירוק המצוי רק בחודשים ינואר-יוני. באביב רועה העדר בשדות ובמדרונות ההרים ובקיץ הוא ניזון מקש שבשדות. רק בעונת הגשמים הוא מוחזק בבקתות עפר וניזון מתבן. זוהי בהמה קטנה וכחושה שאיכות בשרה גרועה וטעמו אינו משובח. הפלח משתמש בה לחריש ולעבודות דומות. תנובת החלב השנתית שלה היא 400-700 ליטר, שכמעט כולה מיועדת לגידול

⁹ בודנהימר תשט"ז, עמ' 363.

¹⁰ על הברייתא ושאלת הכוי עמדתי במקום אחר: כוי - כשרותו של בעל חיים מיובא, בתוך **תחומין**, ל"ז, תשנ"ז, עמ' 415-432.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

העגלים. הבקר המקומי, בָּלָדִי, עבר בירור שלילי במשך מאות שנים ע"י המגדלים המקומיים. ניתן לשער שבתנאי המתיה הקשים שרדה הפרה בעלת הייצור הנמוך - זו שלא התעברה, לא הניקה ולד ולא הניבה חלב. בגליל העליון החזיקו גזע המכונה **פרת הגולן** שבשרה יותר טוב ותנובת החלב שלה כפולה. אולם גם גזע זה, שהיה מפורסם בתקופת התנ"ך בבשרו המשובח ("פרות הבשן"), דל עתה ודומה לזן הדרומי. בלבנון ובסוריה נמצאים גזעים גדולים ומשובחים יותר:

1. **פרה בירותית** היא הצורה המטופחת של פרה ערבית. זו גדולה ורחבה יותר, וצבעה צהבהב-חום. להאכלתו של גזע זה (וגם של הגזע הבא) דרושה כמות רבה של חציר. תנובת החלב שלה היא 1500-2000 ליטר בשנה.

2. **פרה דמשקאית** הינה פרה גבוהה ודקה, בצבע אדום-חום שמגדלים אותה רק באזורי שלחין לשם חֶלְבָה. תנובתה - 3000 ליטר לשנה. היא כחושה ואינה מתאימה לעבודה כלשהי. אנו מוצאים בה דו-צורתיות מינית בולטת עפ"י הגבנון השומני שבשכם הזכר. גזע זה היה נפוץ ברחבי המזרח הקרוב, אבל תנובת חלב גבוהה הושגה רק בסוריה¹¹. אולם, נראה לי שהמראה הכחוש של הפרה הדמשקאית אינו מתאים לציורים ולא לפירושים ולתרגומים. גם ההבדלים בין פרה זו לשאר הגזעים בארץ לא הצדיקו שם ערבי עצמאי, כמו המריא.

לדעת מגדלי בקר אחדים שיין הגזע הדמשקאי לָבֶנו, כי לדעתם סימנים רבים מעידים על כך. לזכר גבנון מפותח¹². לעומת זאת, סוברים אחרים שהגזע הדמשקאי שייך לבקר הבית, כיוון שיש רק דמיון שטחי בין חטוורת הזבו והגבנון של הדמשקאי. ברגיל הזיזים הקוציים של חוליות החזה אצל הזבו מפוצלים ותומכים בחטוורת, ואילו אצל רוב גזעי בקר הבית - ובכללם אצל הדמשקאי - הזיזים אינם מפוצלים¹³.

הזבו (*Bos indicus*) בויית כנראה בשנת 2000 לפסה"נ בעמק האינדוס והיה מקודש להודים. היום הוא מין בקר הנפוץ באסיה (בהודו ובשכנותיה), בערבות הטרופיות של אפריקה (בעיקר המזרחית - מצפון אריתראה עד דרום אפריקה כולל מדגסקר), ואולי כללה תפוצתו בימי קדם גם את הארץ. זהו אחד משני מיני התרבות העיקריים של הסוג בקר, יחד עם בקר הבית הקרוב אליו מאוד בצורתו.

¹¹ בודנהימר תשי"ג, עמ' 6-255; ש' הירש, ח' שינדלר, הבקר הסורי וההולנדי-זוריזי והכלאותיהם בישראל, בתוך **פרסומי התחנה לחקר החקלאות רחובות** תשי"ז, מס' 185 (להלן הירש ושינדלר); י' רוזנברג, י' בייסר, **גזעי בקר לבשר: תיאור ותכונות ייצור**, משרד החקלאות, שה"ס, 1994 (להלן רוזנברג ובייסר); מרגולין תשי"ח, עמ' 440.

¹² א' חניאל, להכרת הבקר הדמשקאי, בתוך **השדה** ו' תרפ"ו, עמ' 199-202 (להלן חניאל תרפ"ו).

¹³ הירש ושינדלר.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הוא ניכר בחטוטרת השומנית על קדמת גבו, ובחטוטרת נוספת הנמצאת בין כתפיו ומשמשת לו מלאי מזון לעת רעב. יש גזעים אשר בהם החטוטרת אצל הזכר מפותחת יותר. החטוטרת מתאימה את הזבו לתנאי החיים של הערבה - חילופים בין זמני שפע וזמני מחסור. תפקיד החטוטרת מקביל אפוא לתפקיד מאגר השומן בדבשת הגמל ולתפקיד אליית הכבש. הזבו מתאפיין גם בראשו הצר והארוך, ברגליו הארוכות, באוזניו הארוכות והמשולשלות ובקמטי העור הגדולים שמתחת לצווארו. צבעו חום-אדמדם או צהבהב, ובניגוד לבקר הבית הוא עמיד לחום, בשל בלוטות זיעה שהוא מצוייד בהן. בגוף הזבו נוצר פחות חום פנימי מאשר בבקר האירופאי. התברר שמכלוא בין פר זבו לפרה אירופאית מתאים לאיזורי הארץ החמים, כגון: עמק בית שאן, גליל תחתון וגולן תחתון; ודי ב-33% זבו כדי שהבהמה תהיה חסונה. כן מפריש הזבו לעור חומרים שומניים בעלי ריח חריף, הדוחים קרציות וחרקים עוקצניים, ובכך מקנים לו עמידות למול מחלות טרופיות מרובות. כושר ההסתגלות וההישרדות של הזבו בתנאי קיום קשים הוא רב ביותר. בחיוניותו הוא עולה על כל מיני הבקר האחרים, והוא מסוגל לשרוד במרעה דל ולהיזון בשעת הצורך משיחים ומעלי עצים. הזבו בעל כושר ניידות רב ומסוגל ללכת מרחקים גדולים לשם מרעה ומים. הזבו רועה בשטחי מרעה פתוחים, ללא צורך בהשקעה בבניית רפתות ובהספקת מזון מרוכז. אמנם בתחילה התגלו בו חסרונות, כגון התבגרות מאוחרת, ומבנה העטין שגרם קשיים בהנקת העגלים, אולם אלה נפתרו ע"י יבוא - מברזיל - של עוברים מוקפאים של הזן המטופח נלורה (nelora), ולאחרונה גם ע"י משלוח מאוסטרליה של כ-500 עגלים ועגלות של ברהמה מטופח ודור ראשון של מכלוא בינם לבין בקר הבית¹⁴.

יש הסוברים ששני מיני בקר היו נפוצים בארץ עוד לפני התנחלותם של בני ישראל. בקר הבית המקומי הים תיכוני - הַבֶּלְדִי - היה הבקר של האיכר העני שהוחזק במרעה הטבעי הדל ובשלפים, ואילו הזבו הוחזק ברפת ע"י חקלאים אמידים. מימי קדם השתדלו לאחד את כושר התנובה (חלב ובשר) של בקר הבית עם העמידות לחום ולמחלות שהזבו ניחן בה. נראה שבתקופה הביזנטית נוצר באיזור הגזע הדמשקאי, תולדת הכלאות בין הזבו לבין הבלדי¹⁵. בחפירת דיר עלא,

¹⁴ מ' דור, לקסיקון דביר לזואולוגיה: חולייתניים, מה' שלישית, דביר, תשמ"ז; צ' גת, י' פלמנבאום, צ' זמל, ט' הורוביץ, עומס התום לפרות חולבות באיזורי שומרון ויהודה, בתוך מחקרי יהודה ושומרון, ו' תשנ"ו, י' אשל (עורך), עמ' 309-319; רוזנברג וביישר; י' רוזנברג, בע"פ; J. Clutton - Brock, 1978. A Natural History of Domesticated Animals. British Museum (Natural History), pp. 69-70.

¹⁵ בודנהימר תשט"ז, עמ' 357, לוח ט'; חניאל תרפ"ו; י' ארנון, בקר הבית, בתוך החי והצומח של ארץ ישראל, 1988, כרך 12, עמ' 234.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במערב הירדן, נתגלו עצמות - כנראה של זבו - המתוארכות ל-1400 לפסה"נ¹⁶. יש הטוענים שיש גם תיאור הסטורי של הזבו מהמאה הראשונה למנינים: הבקר שבסוריה מתואר כמי שאין לו כפלי בשר מתחת לצווארו, ובמקום אלה יש לו דבשת המתנשאת על גבו¹⁷. אולם ייתכן שזהו תיאור של ג'אמוס. כללו של דבר, ניתן לזהות את המריא עם אחד ממיני הבקר שבוייתו, כדוגמת הזבו.

ה. המריא כבקר אפריקאי

אפשרות שלישית היא לזהות מריא עם בקר אפריקאי שמוכר ממצרים. לאחרונה הובעה דעה שבאפריקה קיים מין שלישי עצמאי - המכונה Sanga או לעתים B. africanus - שעד כה נחשב למכלוא בין בקר הבית והזבו. למין זה תכונות אופייניות אחדות, כגון כפלי בשר מתחת לצוואר הניכרים פחות מאשר אצל הזבו, וגבנון קטן העשוי שרירים מעל כתפיו של הזכר המפותח. מין זה ידוע עוד היום בארצות אחדות, כגון זמביה, אנגולה, בוצואנה ודרום סודן; וככל הנראה היה נפוץ בימי קדם בכל אפריקה חוץ מבאיזורי היערות הטרופיים. בקר כזה נראה לעתים בציורי סלע במדבר הסחרה, בצורת פסל ובתמונות בקברים במצרים, כבר מימי השושלת הי"ח (1400 לפסה"נ). היום מיטשטשים ההבדלים בין שלושת המינים בגלל הכלאות ביניהם¹⁸. ייתכן שהעבירו ממצרים גזע גדול יותר המתאים לגידול בתנאי שלחין למטרות מיוחדות או עבור אנשים אמידים.

לאור זאת אפשר לזהות, כדעת רב האי גאון, את המריא עם אחד המינים או עם אחד הגזעים המיוחדים של בקר שיש לו גבנון או חטורת בין כתפיו. נראה שהיו בארץ עוד מימי קדם שני טיפוסים של בקר הנראים בציורים מהארץ, ממצרים וממסופוטמיה, כגון שני זוגות השוורים המושכים עגלות שזוג אחד מהם בעל גבנון, ובתבליט לכיש מזמנו של סנחריב (ראה איור 4)¹⁹. כן אנו מכירים ציור

16 A.T. Clason, 1978. Late Bronze Age-Iron Age zebu cattle in Jordan? Journal of Archaeological Science 5, pp. 91-94.

17 בודנהימר תש"י, עמ' 208;

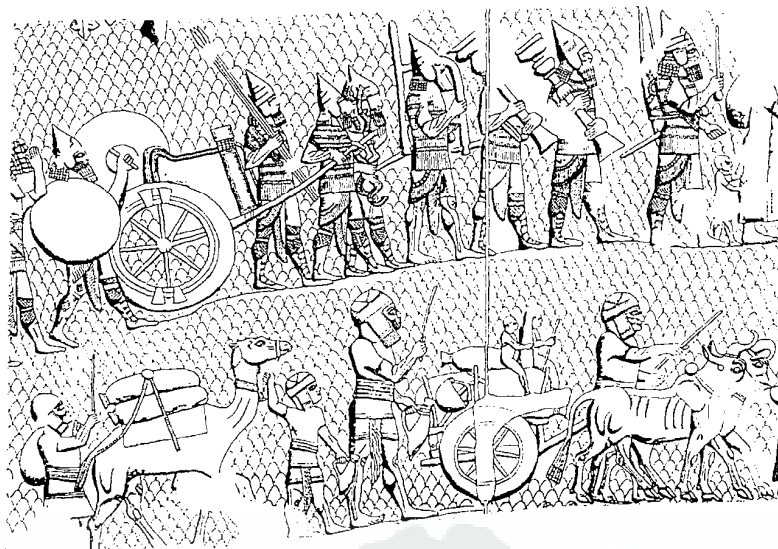
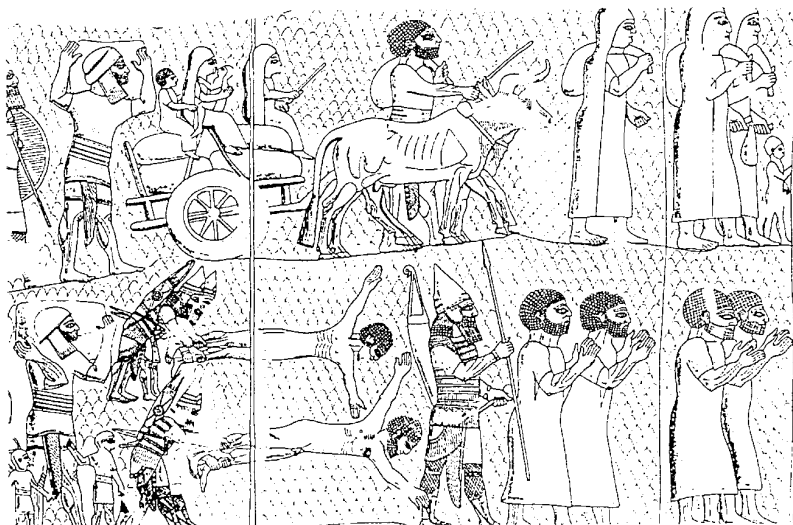
Pliny, Natural History, Loeb Classical Library, VIII, 70, 179.

18 ג'ה' ברסטד, **דברי ימי מצרים**, תורגם ע"י ש' אטינגר, תל-אביב 1905, עמ' 155 (להלן ברסטד 1905).

19 C. Grigson, An African origin for African cattle - some archaeological evidence, The African Archaeological Review 9, 1991, pp. 119-144. להלן גריגסון 1991. תודה לאביבה רבינוביץ מהמכון למדעי החיים באוניברסיטה העברית שהעירה את תשומת לבי למאמר זה.

19 בודנהימר תש"י, לוח כ"ה;

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

איור מספר 4: שני קטעים מתוך תבליטי לכיש, המתארים את שתי השיירות של יהודי לכיש בדרכם לגלות, מונהגים באכזריות ע"י חיילי סנהריב הנושאים את שלל העיר. בשיירה העליונה - צמד בקר ללא גבנון, רתום לעגלה בת שני אופנים הנושאת צידה לדרך, נשים וילדים. הגלגל קטן יחסית, בעל שמונה חיבורים. לעגלות העמוסות דופן אחורית, ובצד מהודקים השקים אילך ואילך בשני חבלים. בשיירה התחתונה - צמד בקר עם גלגל העגלה גדול יותר ובעל ששה חיבורים. במקום דופן צדדית - עמוד תומך. מתוך: אוסישקין 1982.

D. Ussishkin, The Conquest of Lachish by Sennacherib, Tel Aviv 1982, segments IV, V,
(להלן אוסישקין 1982) pp. 85-86, 110-111.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

של שני עדרי בקר מנזא אמון במצרים (השושלת הי"ח, בערך 1400 לפסה"נ) הכוללים פרטים בעלי גבנון²⁰. ציורי בקר עם גבנון או עם חטורת מופיעים גם בתקופות מאוחרות יותר, כמו בתבליט על משקוף מהתקופה הרומאית המאוחרת בעבדת, או השור בגלגל המזלות בפסיפס מבית אלפא מהמאה השישית לספירה²¹.

סיכום

ישנן מספר אפשרויות עקרוניות העולות לזיהוי **המריא**, תוך התחשבות בעובדה ששם זה אינו מוזכר כבעל חיים ממשי בדברי חז"ל, ובהתייחס להקשרים שבהם נזכר במקרא. האתת - לראותו כמעין ביטוי פיוטי לבקר שמן היפה לקורבנות. השנייה, לראותו כ**ג'אמוס** (אך זיהוי זה אינו תואם את תפיסת הג'אמוס כ**כוי**, כלומר ספק בהמה ספק חיה). השלישית, לראותו כאחד ממיני הבקר, כגון **זבו** או **בקר אפריקני**, שבייתו כבר באותה העת. בהיעדר נתונים הסטוריים או ארכיאולוגיים על תפוצת מיני הבקר בתקופת המקרא, קשה להכריע בצורה חותכת בין האפשרויות השונות. מכל מקום האפשרות ש**מריא** זהה ל**זבו** או ל**בקר אפריקני** מעלה את המחשבה שדינם היה כדין בקר הבית. על ההשלכות לענייני כשרותם ושאלות הלכתיות הכרוכות בכך, עמדתי כבר במקום אחר²².

²⁰ ברסטד 1905, תמונה 155; גריגסון 1991.

²¹ ב' מזר, **אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים תשל"א; א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק בבית אלפא**, ירושלים תרצ"ב.

²² לעיל הערה 10.